

سیاست‌های راهبردی پیامبر ﷺ در تعالی و استحکام خانواده

شه‌نوره^۱، زینب هاشمی^۲، سجاد علی^۳

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تبیین سیاست‌های راهبردی پیامبر ﷺ در تعالی و استحکام نهاد خانواده با روش توصیفی-تحلیلی و با استناد به منابع معتبر حدیثی و تفسیری انجام شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که سیره نبوی در حوزه خانواده مبتنی بر هفت محور کلیدی ارزش‌گذاری کانون خانواده، مدیریت اقتصادی خردمندانه، ترویج اخلاق همدلی، تبیین نقش‌های جنسیتی، احترام به والدین، مدیریت عادلانه فرزندان و ترویج شادی در خانواده است. پیامبر ﷺ الگوی جامعی از روابط خانوادگی ارائه داد که هم از سخت‌گیری‌های افراطی پرهیز می‌کند و هم از تفریط‌های مخرب دوری می‌جوید. مهمترین یافته پژوهش حاضر آن است که آموزه‌های نبوی در حوزه خانواده نه تنها پاسخ‌گوی چالش‌های عصر حاضر است، بلکه با تأکید بر کرامت انسانی، تعادل در مسئولیت‌پذیری و ترویج فرهنگ گفت‌وگو می‌تواند خانواده را از حالت نهادی با کارکرد فقط حقوقی خارج کرده و به آن هویت معنوی-عاطفی ببخشد. اجرای این سیاست‌ها می‌تواند از افزایش آمار طلاق جلوگیری کند، سلامت روانی اعضا را تأمین و نسلی متعادل و مسئولیت‌پذیر تربیت کند.

واژگان کلیدی: سیره نبوی، خانواده اسلامی، سیاست‌های خانواده، استحکام خانواده، روابط خانوادگی.

۱. کارشناسی علوم قرآن و حدیث، از کشور پاکستان، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

Email:hasan12572313@gmail.com

ORCID:000۹-۰۰۰۷-۹۴۶۴-۹۳۶x

۲. استادیار گروه تربیتی، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

Email:zeinabhashemi.w@gmail.com

ORCID:0000-۰۰۰۱-۹۴۰۸-۷۶۴۲

۳. سطح ۴ ادبیات عرب، مجتمع عالی زبان و فرهنگ و ادبیات، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

Email:Sajjad1254477@gmail.com

ORCID:000۹-۰۰۰۳-۸۷۲۶-۹۴۰۷

۱. مقدمه

خانواده، بنیادی‌ترین نهاد اجتماعی است که نقش محوری در تشکیل و استحکام بافت جامعه ایفا می‌کند. (گیدنس^۱، ۲۰۰۶) پژوهش‌های معاصر نشان می‌دهد که سلامت جامعه ارتباط مستقیم و معنی‌داری با کیفیت ساختار خانوادگی دارد (مکلانهان و بلامپاس،^۲ ۱۹۸۸). از منظر اسلامی، خانواده نه تنها واحد اولیه اجتماعی، بلکه محور تربیت انسان‌های صالح و جامعه‌ای مبتنی بر ارزش‌های الهی تلقی می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰). قرآن کریم خطاب به مؤمنان، پیامبر اسلام ﷺ را الگویی کامل در همه ابعاد زندگی معرفی کرده است: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (احزاب: ۲۱). این آیه بدون تخصیص یا محدودیت، حیات مبارک پیامبر ﷺ را در تمام شئونات از جمله روابط خانوادگی، الگویی جامع و کامل برای انسان‌ها قرار داده است (مکارم شیرازی، ۱۳۹۲). محققان اسلامی بر این نکته تأکید دارند که سیره عملی پیامبر ﷺ در قالب احادیث و روایات، مجموعه‌ای از راهبردهای عملی برای تقویت بنیان خانواده ارائه می‌دهد (مطهری، ۱۳۸۸).

جوامع امروزی با چالش‌های جدی در حوزه خانواده مواجه هستند؛ آمارهای رسمی نشان‌دهنده افزایش نرخ طلاق، کاهش رضایت زناشویی و تضعیف پیوندهای خانوادگی است. (اماتو^۳، ۲۰۰۰؛ چرلین^۴، ۲۰۰۴) این وضعیت، ضرورت بازگشت به منابع اصیل اسلامی و استخراج راهکارهای عملی از سیره پیامبر ﷺ را بیش از پیش آشکار می‌کند. مطالعات پیشین در این حوزه بیشتر بر جنبه‌های کلی سیره خانوادگی پیامبر ﷺ متمرکز بوده‌اند. بیات و اشعری باقری‌زاده

1. Giddens, A.

2. McLanahan, S., & Bumpass, L.

3. Amato, P. R.

4. Cherlin, A. J.

(۱۳۹۵) در پژوهش خود به اصول حاکم بر سیره پیامبر ﷺ در خانواده پرداخته و مواردی مانند اهتمام به خانواده، توجه به معنویات و اخلاق‌مداری را بررسی کرده‌اند. رضایی و نراقی (۱۳۹۷) نیز الگوی خانواده سالم در سیره پیامبر ﷺ را با تمرکز بر مسئله ازدواج و انتخاب همسر مطالعه کرده‌اند. در ادبیات پژوهشی موجود، خلاء پژوهشی محسوسی درباره ارائه راهبردهای جامع و عملی پیامبر ﷺ برای مدیریت چالش‌های خانوادگی مشاهده می‌شود. هدف اصلی پژوهش حاضر، شناسایی و تحلیل سیاست‌های راهبردی پیامبر ﷺ در تعالی و استحکام خانواده است. مطالعه حاضر درصدد ارائه مدلی کاربردی از راهکارهای پیامبر ﷺ برای حل چالش‌های معاصر خانواده‌ها برآمده و با تکمیل مطالعات پیشین، رویکردی نوآورانه به مسائل خانوادگی از منظر اسلامی ارائه می‌دهد.

۲. مفهوم‌شناسی

برخی از مفاهیم این پژوهش عبارتند از:

۱-۲. مفهوم سیاست‌های راهبردی

سیاست‌های راهبردی در پژوهش حاضر به معنی برنامه‌ها و راهکارهای کلان پیامبر ﷺ در حوزه خانواده اطلاق است که ویژگی‌هایی مانند جهت‌گیری بلندمدت (مجلسی، ۱۴۰۳ ه.ق، ۸۰/۷۱)، جامع‌نگری و توجه به ابعاد مختلف خانواده (کلینی، ۱۴۰۷ ه.ق، ۳۲۸/۵)، قابلیت اجرا در شرایط مختلف (حرعاملی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۱۱۶/۱۴) را دارد. این مفهوم از سیره عملی پیامبر ﷺ استخراج شده و با تعاریف جدید مدیریت راهبردی هم‌خوانی دارد (گاتمن^۱، ۱۹۹۹).

۲-۲. مفهوم خانواده

در پژوهش حاضر خانواده مورد تأیید اسلام، خانواده‌ایی است که مؤلفه‌هایی همچون داشتن روابط سببی و نسبی (مجلسی، ۱۴۰۳ ه.ق، ۷۱/۷۳)، نهاد مبتنی بر ازدواج شرعی (نوری، ۱۴۰۸ ه.ق، ۲۵۳/۱۴) و واحدی اجتماعی با مسئولیت‌های مشترک (حر عاملی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۲۳/۲۰) دارد. این تعریف با یافته‌های پژوهش‌های معاصر در حوزه خانواده‌شناسی نیز هم‌خوانی دارد (گاپمن^۱، ۲۰۱۵).

۲-۳. استحکام خانواده

منظور از استحکام خانواده در پژوهش حاضر خانواده است که روابط اعضای آن براساس معیارهای اسلامی است و در این روابط پایداری دارد (صدوق، ۱۴۱۳ ه.ق، ۲۵۶/۳) و نیز در برابر بحران‌ها مقاومت دارد (مجلسی، ۱۴۰۳ ه.ق، ۶۳/۷۴).

۲-۴. تعالی خانواده

تعالی خانواده در پژوهش حاضر به معنی حرکت خانواده به سوی کمالات اخلاقی (کلینی، ۱۴۰۷ ه.ق، ۱۵۲/۲) و رشد معنوی اعضای خانواده (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ ه.ق، ص ۱۸۹) است.

۳. اقدامات پیامبر ﷺ برای استحکام و تعالی خانواده

۳-۱. ارزش‌گذاری کانون خانواده

به همان اندازه که اسلام با روابط خارج از قاعده و قانون اسلامی بین زن و مرد نامحرم حساس بوده و به اشکال مختلف آن را تقبیح و رد کرده است، ازدواج و داشتن روابط مسئولانه و تشکیل خانواده را امری مقدس و مهم می‌داند که مورد توجه پیامبر اکرم ﷺ بوده است. این امر از همان آغاز اسلام در سیره عملی پیامبر ﷺ بوده و ایشان بر این موضوع تأکید می‌فرمود: «الْبَيْتُ سُنَّتِي

1. Chapman, G.

فَمَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي؛ ازدواج سنت من است و هر آنکه از آن رویگردان باشد از من نیست» (شعیری، ۱۳۶۵، ۱۰۱/۱). پیامبر ﷺ در مورد قداست ازدواج فرمود: «مَا بُنِيَ فِي الْإِسْلَامِ بِنَاءً أَحَبُّ إِلَيَّ إِلَهَ عَزَّ وَجَلَّ مِنَ التَّزْوِجِ؛ هیچ بنایی در اسلام نزد خداوند محبوب‌تر از ازدواج بنا نشده است» (کلینی، ۱۴۰۷ ه.ق، ۳۲۸/۵). قرآن نیز در آیه ۲۱ سوره روم: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً» بر نقش کلیدی خانواده در ایجاد آرامش که نیاز اصلی همه انسان‌هاست، تأکید می‌ورزد.

۳-۲. توجه و تأکید بر اقتصاد خانواده

خانواده، سنگ‌بنا و اساس جامعه اسلامی است که نیازمند برنامه‌ریزی دقیق در تمام ابعاد زندگی از جمله بعد اقتصادی است. قرآن کریم در آیات متعدد بر اهمیت توازن اقتصادی و پرهیز از اسراف تأکید کرده است: «وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ» (اعراف: ۳۱)؛ «وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا» (فرقان: ۶۷). پیامبر اکرم ﷺ الگوی کامل زندگی است که سیاست‌های راهبردی اقتصادی را در راستای حفظ تعالی خانواده تبیین نمود. در ادامه به چند نمونه این سیاست‌ها اشاره می‌شود.

۳-۲-۱. داشتن اعتدال و پرهیز از اسراف

روایات متعدد از سیره پیامبر ﷺ نشان می‌دهد که ایشان همواره از ساده‌خوری و پرهیز از اسراف پیروی می‌کرد. در حدیثی از امام صادق علیه السلام آمده است: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يَأْكُلُ مَا حَضَرَ وَلَا يَتَكَلَّفُ مَا لَمْ يَقْدَمْ إِلَيْهِ؛ رسول خدا ﷺ هر طعامی برایش می‌آوردند، می‌خورد و هیچ کس را در مورد غذا به تکلف نمی‌انداخت» (کلینی، ۱۴۰۷ ه.ق، ۲۷۰/۶). این رویکرد نه تنها الگویی برای خانواده‌هاست تا از هوس‌های غذایی که منجر به هزینه‌های غیرضروری می‌شود، پرهیز کنند بلکه سیاست و راهبردی است برای اقتصاد خانواده.

۳-۲-۲. ساده پوشی و پرهیز از تجمل گرایی

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله همواره از لباس های ساده و کم هزینه استفاده می کرد. این سیره، الگویی برای خانواده ها در مدیریت هزینه های پوشاک است. امام باقر علیه السلام فرمود: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله يَلْبَسُ الْغَلِيظَ مِنَ الثِّيَابِ وَيَخْصِفُ النَّعْلَ وَيَرْقَعُ الثَّوْبَ؛ پیامبر خدا صلی الله علیه و آله لباس های زبر می پوشید، کفش خود را وصله می زد و لباس هایش را می دوخت» (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۱۶/۲۲۶).

۳-۲-۳. قناعت و مدیریت منابع مالی

امر دیگری که نقش اساسی در استحکام و تعالی خانواده دارد قناعت اهل خانواده است که همواره مورد تأکید پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام بوده است. رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «الْقَنَاعَةُ كَنْزٌ لَا يَفْنَى؛ قناعت، گنج و ثروتی است که نابودشدنی نیست» (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۶۹/۶۵).

بنابراین، سیاست های اقتصادی پیامبر صلی الله علیه و آله در خانواده بر سه محور استوار است: پرهیز از اسراف در خوراک، پوشاک و سایر هزینه ها؛ تأکید بر ساده زیستی و دوری از تجملات غیرضروری؛ تقویت روحیه قناعت و مدیریت عاقلانه منابع مالی. این آموزه ها نه تنها اقتصاد خانواده را از بحران ها حفظ می کند، بلکه زمینه ساز آرامش روانی و رشد معنوی اعضای خانواده است.

۳-۳. ارزش گذاری اخلاق همدلی و مهرورزی

همدلی و مهرورزی از ارکان اساسی استحکام خانواده در اسلام است. پژوهش های روان شناسی خانواده و آموزه های دینی تأکید دارند که این عنصر نقش تعیین کننده ای در پویایی و سلامت نظام خانواده دارد. (ر.ک.، مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۱۰۳/۲۲۸)

۳-۳-۱. روابط کلامی اعضای خانواده

پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «قَوْلُ الرَّجُلِ لِلْمَرْأَةِ: إِنِّي أَحْبَبُ لَا يَذْهَبُ مِنْ قَلْبِهَا أَبَدًا؛ این سخن مرد به همسرش که: دوستت دارم، هرگز از قلب او خارج نمی شود». (حرعاملی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۲۰/۲۳؛ نوری، ۱۴۰۸ هـ.ق، ۱۴/۲۵۳) مطالعات روان شناختی نشان می دهد ابراز محبت کلامی یکی از مؤثرترین

عوامل در افزایش رضایت زناشویی است (چاپمن^۱، ۲۰۱۵). این رفتار ساده می‌تواند تحول مثبتی در فضای خانواده ایجاد کند. سیاست‌های پیامبر اکرم ﷺ در این مورد بر توصیه عملی نیز بود. برای نمونه نقل است که ایشان همواره به همسرش ابراز محبت می‌نمود (طباطبایی، ۱۳۹۳، ص ۱۲۵) و در کارهای خانه نیز مشارکت می‌کرد (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۱۶/۲۵).

همدلی و ابراز مهر و محبت بین اعضای خانواده، استحکام خانواده را تضمین می‌کند. یکی از چالش‌های مهم خانواده‌ها این است که گاهی مرد توان ابراز محبت کلامی به زن را ندارد، این خشکی و نامهربانی او خانواده را در اندوه و سختی فرومی‌برد و زندگی را تلخ خواهد کرد. راهبردهای پیامبر ﷺ برای استحکام خانواده خطاب به عضو خاصی از خانواده نیست بلکه این سیاست‌ها و راهبردها برای همه اعضای خانواده و متقابل است. پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید: «خَيْرُ نِسَائِكُمُ الْخَمْسُ قِيلَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ وَمَا الْخَمْسُ قَالَ الْهَيْئَةُ اللَّيْنَةُ الْمُؤَاتِيَةُ الَّتِي إِذَا غَضِبَ زَوْجُهَا لَمْ تَكْتَحِلْ بِغُمْضٍ حَتَّى يَرْضَى وَإِذَا غَابَ عَنْهَا زَوْجُهَا حَفِظَتْهُ فِي غَيْبَتِهِ فَتِلْكَ عَامِلٌ مِنْ عُمَّالِ اللَّهِ وَ عَامِلُ اللَّهِ لَا يَخِيبُ؛ بهترین زنان شما دارای پنج صفت هستند. گفته شد: ای امیر مؤمنان! آن پنج صفت کدام است؟ فرمود: سبکبار و کم صداق، نرم خو و خوش رفتار، مطیع و موافق، آنگاه که همسرش خشم گیرد، خواب به چشمش نرود تا از او راضی گردد. و در غیاب شوهرش حافظ او باشد. چنین زنی، کارگزاری از کارگزاران خداوند است و کارگزار خداوند نیز دچار ناکامی و خسران نخواهد شد.» (کلینی، ۱۳۶۳، ۵/۳۲۴).

۳-۲. فرهنگ هدیه‌دادن

هدیه دادن از اموری است که در سنت پیامبر ﷺ برای حفظ و ارتقای الفت و مهربانی در خانواده بر آن تأکید شده است. هدیه دادن موجب افزایش محبت و تقویت روابط میان فردی می‌شود. امام صادق علیه السلام فرمود: «تَهَادَوْا تَحَابُّوا؛ به یکدیگر هدیه دهید تا محبت میان شما افزایش یابد» (حر عاملی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۱۲/۸۶).

پژوهش‌ها نشان می‌دهد که هدیه دادن موجب ترشح دوپامین (هورمون مرتبط با لذت و پاداش) و تقویت پیوندهای عاطفی می‌شود (چاپمن، ۲۰۱۵). پیامبر ﷺ می‌فرماید: «مَنْ دَخَلَ السُّوقَ فَاشْتَرَى تُحْفَةً فَحَمَلَهَا إِلَى عِيَالِهِ كَانَ كَحَامِلٍ صَدَقَةٍ إِلَى قَوْمٍ مَحَاوِجٍ وَلَيَبْدَأُ بِالْإِنِّاثِ قَبْلَ الذُّكُورِ؛ هر کس به بازار رود و هدیه‌ای بخرد و به خانواده‌اش ببرد پاداشش مانند پاداش کسی است که به نیازمندان صدقه داده است و باید هدیه را ابتدا به دختران بدهد» (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۸۹/۷۳؛ نوری، ۱۴۰۸ هـ.ق، ۲۰۴/۱۵). این توصیه‌ها در کنار سیره عملی ایشان مبنی بر تکریم و توجه به خانواده در جامعه اسلامی به معنی ارزشمندی کانون خانواده است.

۳-۴. تبیین و ارزش‌گذاری نقش‌های زن و مرد در خانواده

یکی از سیاست‌های راهبردی پیامبر ﷺ برای خانواده و رفع مشکلات آن، تبیین نقش‌ها و مسئولیت‌های اهل خانواده است. در منابع شیعه، رابطه زوجین براساس حقوق و مسئولیت‌های متقابل استوار است.

۳-۴-۱. رفتار نیکو با همسر

رسول اکرم ﷺ فردی مهربان و دوست‌داشتنی برای اهل خانواده بود. نقل شده است که ایشان اهل صحبت و دورهم‌نشینی خانوادگی بود. ایشان کارهای شخصی خودش را خودش انجام می‌داد و برخلاف عادت برخی از افراد توقعات زیادی از اهل خانواده خود نداشت. این سیره عملی در کنار توصیه‌های ایشان نشان‌دهنده جهان‌بینی و سیاست‌های او در اداره خانواده است.

۳-۴-۲. ارزش‌گذاری مرد و زن براساس کیفیت تعامل با خانواده

ایشان به مردان تأکید می‌کرد: «خَيْرُكُمْ خَيْرُكُمْ لِأَهْلِهِ؛ بهترین شما کسی است که با خانواده‌اش بهترین رفتار را دارد». (حر عاملی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۱۱۶/۱۴) این نشانه، معیار ارزش‌گذاری مردان است. بهترین مردان، بهترین رفتار را با اهل خانواده خود دارد. همچنین می‌فرمود: «اشْتَوْضُوا بِالنِّسَاءِ خَيْرًا؛ به نیکویی با زنان سفارش کنید». یکی از مهمترین وظایف مرد در قبال خانواده و همسرش تأمین مالی و اقتصادی خانواده است (حر عاملی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۱۱۶/۱۴). براساس مبانی دین اسلام، نفقه و مخارج زن بر عهده همسرش است؛ حتی اگر زن، خودش ثروتمند باشد. در حدیثی از

پیامبر اکرم ﷺ نقل شده است: «كَفَى بِالْمَرْءِ إِثْمًا أَنْ يُضَيِّعَ مَنْ يَقُوتُ؛ برای گناهکار بودن شخص همین بس که کسی را که باید نفقه‌اش را بدهد، ضایع کند» (نوری، ۱۴۰۸ ه.ق، ۱۴/۲۵۳).

۳-۴-۳. ارزش‌گذاری زن براساس کیفیت تعامل با خانواده

نظام ارزش‌گذاری در اندیشه اسلامی مبتنی بر معیارهای معنوی و اخلاقی است که از مؤلفه‌های ظاهری و مادی فاصله گرفته و بر ویژگی‌های درونی و کیفیت روابط انسانی تأکید دارد. (اسپوزیتو^۱، ۱۹۹۸) در مورد جایگاه زن، پیامبر ﷺ رویکردی انقلابی ارائه داد که ارزش زن را نه براساس شاخص‌های سطحی اجتماعی، بلکه بر مبنای عمق تأثیرگذاری او در ساختار خانواده و جامعه تعریف کرد (احمد^۲، ۱۹۹۲؛ ودود^۳، ۱۹۹۹).

(اول) مبانی نظری ارزش‌گذاری زن در سیره پیامبر ﷺ

مطالعات معاصر در حوزه جامعه‌شناسی خانواده نشان می‌دهد که نقش زن در استحکام روابط خانوادگی و تربیت نسل آینده از برجسته‌ترین عوامل پایداری اجتماعی است. (بیانچی و، همکاران،^۴ ۲۰۰۶) سیره عملی پیامبر ﷺ نیز همین رویکرد را منعکس می‌کند. ایشان ارزش زن را در گرو کیفیت تعامل، تقوا، اخلاق و نقش سازنده‌ای می‌دانست که در فضای خانواده ایفا می‌کند (مطهری، ۱۳۸۸). زن پیش از اسلام، براساس معیارهای مادی، قبیله‌ای یا ظاهری مورد قضاوت قرار می‌گرفت (اسپلبرج^۵، ۱۹۹۴). پیامبر ﷺ با ارائه معیارهای نوینی مانند تقوا، اخلاق حسنه و کیفیت تعامل خانوادگی، تحولی بنیادین در شیوه ارزش‌گذاری اجتماعی زن ایجاد کرد (مجلسی، ۱۴۰۳ ه.ق). یکی از برجسته‌ترین شواهد این رویکرد، روایت معتبری است که از پیامبر اکرم ﷺ در منابع حدیثی آمده

1. Esposito, J. L.

2. Ahmed, L.

3. Wadud, A.

4. Bianchi, S. M.,

5. Spellberg, D. A.

است: «ألا أخبركم بخير نسائكم؟ إنّ من خير نسائكم الولود الودود، السّتیرة العفیفة العزیزة فی أهلها، الدّلیلة مع بعلمها، الحصان مع غیره، التي تسمع له وتطیع أمره، إذا خلا بها بذلت ما أراد منها» (کلینی، ۱۳۶۵، ۳۲۴/۵). این حدیث، مجموعه‌ای از ویژگی‌ها را برای زن شایسته مطرح می‌کند که همگی با کیفیت تعامل و نقش‌آفرینی در محیط خانواده مرتبط است. تحلیل مضمونی این روایت حاکی از چند محور اساسی است که عبارتند از:

الف) بعد عاطفی و تربیتی (الولود الودود): عبارت «الولود الودود» به دو ویژگی کلیدی اشاره دارد: فرزندآوری و مهربانی. پژوهش‌های معاصر نشان می‌دهد که کیفیت تعامل عاطفی مادر نقش تعیین‌کننده‌ای در تکوین شخصیت فرزندان دارد. (بولبای،^۱ ۱۹۸۸) این بعد، نشان‌دهنده اهمیت نقش تربیتی و عاطفی زن در سیره پیامبر ﷺ است.

ب) بعد اخلاقی و عفت (السّتیرة العفیفة): تأکید بر عفت و پوشیدگی (حجاب) نه تنها جنبه ظاهری، بلکه بعد عمیق‌تری از کرامت انسانی و حفظ ارزش‌های اخلاقی را دربرمی‌گیرد. (مصباح یزدی، ۱۳۹۰) این رویکرد با یافته‌های مطالعات اسلامی زن منطبق است که حجاب را وسیله‌ای برای تقویت هویت معنوی زن می‌دانند (ال‌گایندی^۲، ۱۹۹۹).

ج) تعادل در روابط اجتماعی (العزیزة فی أهلها، الدّلیلة مع بعلمها): این بخش از روایت بر اهمیت تعادل در روابط اشاره دارد؛ یعنی عزت و احترام در میان خانواده و تواضع در برابر همسر. مطالعات خانواده‌درمانی مدرن نیز بر اهمیت تعادل قدرت و احترام متقابل در روابط زناشویی تأکید دارند. (گاتمن، ۱۹۹۹) بنابراین، ارزش‌گذاری پیامبر ﷺ نسبت به زن، الگویی جامع و متعادل ارائه می‌دهد که بر کیفیت تعامل، اخلاق و نقش‌سازنده در خانواده استوار است. این رویکرد نه تنها با

1. Bowlby, J.

2. El Guindi, F.

یافته‌های معاصر علوم اجتماعی هم‌خوانی دارد، بلکه در ارائه مدلی انسانی و ارزش‌محور برای جایگاه زن در جامعه پیشگام بوده است.

۳-۵. ارزش‌گذاری جایگاه والدین

والدین یکی از ارکان مهم و اساسی خانواده هستند. خداوند در قرآن کریم، احسان به والدین را در کنار توحید و یکتاپرستی قرار داده است: «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبُلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا؛ و پروردگار تو مقرر کرد که جز او را نپرستید و به پدر و مادر [خود] احسان کنید. اگر یکی از آن دو یا هر دو در کنار تو به سالخوردگی رسیدند، به آنها [حتی] «أف» مگو و آنان را از خود مران و با ایشان سخنی شایسته بگوی» (الإسراء: ۲۳). از این آیه می‌توان نکات زیر را استنباط کرد:

- از آنجا که شرک، گناهی نابخشودنی است احسان نکردن به والدین نیز گناهی بزرگ است؛

- همان‌گونه که شرک، ظلم عظیم است بی‌احترامی به پدر و مادر نیز ظلم بزرگی است؛

- همان‌طور که توحید و اقرار به وحدانیت الهی باید مستقیم و شخصی باشد احسان به والدین نیز باید مستقیم توسط خود فرد انجام شود و نمی‌توان آن را به دیگری واگذار کرد.

۳-۵-۱. ارزش‌گذاری احسان به والدین در سیره پیامبر ﷺ

نافرمانی والدین گناه بزرگی است و احسان به آنها پاداشی عظیم دارد. خداوند به دلیل جایگاه ویژه والدین، پاداش بزرگی برای خدمت به آنها در نظر گرفته است. والدین، علت وجودی فرزندان هستند و برای رفاه آنها از هیچ تلاشی دریغ نمی‌کنند. پیامبر ﷺ در این باره می‌فرماید: «فَقَرَّ مَعَ وَالِدَيْكَ فَوَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَأَنْسُهُمَا بِكَ يَوْمًا وَلَيْلَةً خَيْرٌ مِنْ جِهَادٍ سَنَةٍ؛ پیش پدر و مادرت بمان. سوگند به کسی که جانم در دست اوست یک روز و شب انس آنان با تو از جهاد یک‌سال بهتر است» (مجلسی، ۱۴۰۳ ه.ق، ۸۰/۷۱). این حدیث نشان‌دهنده جایگاه رفیع والدین در اسلام است به‌گونه‌ای که حتی جهاد که از بالاترین ارزش‌ها در اسلام است در مقایسه با خدمت به والدین در مرتبه پایین‌تری قرار می‌گیرد.

۳-۵-۲. ارزش گذاری خدمت به والدین

پیامبر ﷺ در حدیث دیگری می‌فرماید: «مَا وَلَدَ بَارٌّ نَظَرَ إِلَى أَبَوَيْهِ بِرَحْمَةٍ إِلَّا كَانَ لَهُ بِكُلِّ نَظَرَةٍ حِجَّةٌ مَبْرُورَةٌ؛ هر فرزند نیکوکاری که با مهربانی به پدر و مادرش نگاه کند در برابر هر نگاه، ثواب یک حج مقبول به او داده می‌شود». (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۷۱/۷۴) این حدیث نشان می‌دهد که حتی نگاه محبت‌آمیز به والدین، پاداشی هم‌تراز حج که از دشوارترین و برترین عبادات است، دارد. پیامبر ﷺ فرمود: «مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَمَدَّ لَهُ فِي عُمْرِهِ وَيَزَادَ لَهُ فِي رِزْقِهِ فَلْيَبِرَّ وَالِدَيْهِ وَلْيُصِلْ رَحْمَهُ؛ کسی که دوست دارد عمرش طولانی و روزی‌اش فراوان شود به پدر و مادرش نیکی کند و صله رحم به جا آورد» (کلینی، ۱۴۰۷ هـ.ق، ۲/۱۵۲).

۳-۵-۳. تأکید بر همراهی اطاعت از خدا با اطاعت از والدین

شیطان همواره در تلاش است تا انسان‌ها را از راه راست منحرف کند. گاهی افراد به عبادت‌های فردی مشغول می‌شوند، اما از خدمت به والدین غافل می‌مانند. پیامبر ﷺ در این باره می‌فرمود: «الْعَبْدُ الْمُطِيعُ لِوَالِدَيْهِ وَلِرَبِّهِ فِي أَعْلَى عِلِّيَّينَ؛ بنده‌ای که مطیع پدر و مادر و پروردگارش باشد در بالاترین درجات بهشت جای خواهد گرفت» (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۷۴/۶۳)؛ همچنین فرمود: «مَنْ أَرْضَى وَالِدَيْهِ فَقَدْ أَرْضَى اللَّهَ، وَمَنْ أَسَخَطَ وَالِدَيْهِ فَقَدْ أَسَخَطَ اللَّهَ؛ کسی که پدر و مادرش را خشنود کند خدا را خشنود کرده و کسی که آنان را به خشم آورد خدا را به خشم آورده است» (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۷۴/۶۴).

۳-۶. مدیریت منصفانه فرزندان

خانواده‌ای که در آن والدین به فرزندان خود احترام می‌گذارند و از آنها بیش از توانشان توقع ندارند فرزندانی پربارتر به جامعه تحویل می‌دهند. هنگامی که به فرزندان احترام گذاشته شود و آنها احساس کنند که والدین برایشان ارزش قائل هستند به‌طور ناخودآگاه، محبت و احترام به والدین در وجودشان نهادینه می‌شود. پیامبر ﷺ در این زمینه می‌فرماید: «رَحِمَ اللَّهُ مَنْ أَعَانَ وَلَدَهُ عَلَى بَرٍّ؛ خداوند رحمت کند کسی را که فرزندش را در نیکی کردن (به والدین) یاری می‌دهد» (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۷۱/۸۵). هنگامی که از ایشان پرسیدند: «كَيْفَ يُعِينُهُ عَلَى

بَرّه؛ چگونه فرزندان را در نیکی کردن یاری کنیم» فرمود: «يَقْبَلُ مَيْسُورُهُ، وَ يَتَجَاوَزُ عَنْ مَعْسُورِهِ، وَ لَا يُرْهَقُهُ وَ لَا يَحْزَنُ بِهِ؛ آنچه را که کودک در توان داشته و انجام داده است، بپذیرید. از آنچه برایش دشوار است، درگذرید. او را تحت فشار نگذارید و در برخورد با او رفتارهای نادرست و جاهلانه نداشته باشید» (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۸۵/۷۱).

- این روایت، چند اصل مهم در تربیت فرزندان را بیان می‌کند که عبارتند از:
- (الف) پذیرش توانمندی‌های فرزند: والدین باید انتظارات خود را با سطح توانایی‌های فرزند هماهنگ کنند و از او بیش از حد توانش توقع نداشته باشند؛
- (ب) گذشت از کاستی‌ها: اگر فرزند در انجام کاری ناتوان است نباید او را سرزنش کرد، بلکه باید با صبر و مهربانی با او رفتار نمود؛
- (ج) پرهیز از فشارهای بی‌جا: تحمیل خواسته‌های غیرمنطقی به فرزند سبب ایجاد تنفر و دوری او از والدین می‌شود؛
- (د) دوری از رفتارهای نادرست: فریاد زدن، توهین یا برخوردهای خشن نه تنها اثر تربیتی ندارد، بلکه اعتماد فرزند را از بین می‌برد. وقتی والدین با عدالت و مهربانی با فرزندان رفتار کنند آنها نیز به‌طور طبیعی یاد می‌گیرند که چگونه با پدر و مادر خود با احترام برخورد کنند. این چرخه احترام متقابل، بنیان خانواده را مستحکم می‌کند و باعث رشد روانی و اخلاقی فرزندان می‌شود.

۳-۶-۱. ارزش‌گذاری شادی و نشاط خانواده

پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید: «خداوند متعال دوست دارد نعمت‌های خود را در زندگی بندگان مشاهده کند»؛ «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ أَنْ يُرَى أَثَرُ نِعْمَتِهِ عَلَى عَبْدِهِ فِي الْأَكْلِ وَالشُّرْبِ وَاللِّبَاسِ وَمُلَاعَبَةِ الْأَهْلِ؛ خداوند دوست دارد اثر نعمت خود را بر بنده‌اش در خوردن، نوشیدن، پوشیدن و بازی با خانواده مشاهده کند» (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۷۱/۷۳). این حدیث نشان‌دهنده آن است که شادی و نشاط در خانواده نه تنها امری مطلوب، بلکه نشانه‌ای از شکرگزاری نسبت به نعمت‌های الهی است. فارغ از سن انسان‌ها یکی از راه‌های به‌وجود آمدن و ماندگاری نشاط در هر انسانی، احترام به وی است. اگر احترام والدین به فرزندان متقابل باشد سبب ایجاد فضایی شاد و سرزنده

در خانواده می‌شود. پیامبر ﷺ در این رابطه می‌فرماید: «مَنْ فَرَّحَ ابْنَتَهُ فَكَأَنَّمَا أُعْثِقَ رَقَبَةٌ مِنْ وَلَدِ إِسْمَاعِيلَ، وَمَنْ أَقْرَعَ عَيْنَ ابْنِ فَكَأَنَّمَا بَكَى مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ؛ کسی که دخترش را شاد کند گویا بنده‌ای از فرزندان اسماعیل را آزاد کرده است و کسی که پسرش را خوشحال کند گویا از خوف خدا گریسته است» (مجلسی ۱۴۰۳ هـ.ق، ۹۵/۱۰۱). این روایت به وضوح نشان می‌دهد که شاد کردن فرزندان نه تنها رفتاری پسندیده، بلکه عملی با پاداش اخروی است.

یکی دیگر از عوامل مهم در ایجاد فضای شاد در خانواده رعایت عدالت میان فرزندان است. پیامبر ﷺ در این باره فرمود: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَحِبُّ أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ أَوْلَادِكُمْ حَتَّى فِي الْقَبْلِ؛ خداوند دوست دارد که میان فرزندان، حتی در بوسیدن نیز عدالت را رعایت کنید» (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۸۷/۷۵). این حدیث تأکید می‌کند که تبعیض میان فرزندان می‌تواند سبب ایجاد کینه و ناراحتی در خانواده شود، درحالی‌که عدالت، محبت و شادی را در خانواده افزایش می‌دهد.

در برخی جوامع، نگرش منفی نسبت به دختران وجود دارد. پیامبر ﷺ با تأکید بر ارزش دختران می‌فرماید: «لَا تَكْرَهُوا الْبَنَاتِ؛ فَإِنَّهُنَّ الْمُؤْنِسَاتُ الْعَالِيَاتُ؛ دختران را بد نشمارید؛ زیرا آنها مونس‌های گران‌بهایی هستند» (مجلسی ۱۴۰۳ هـ.ق، ۹۲/۱۰۱). این حدیث نشان می‌دهد که دختران نه تنها باعث شرمساری نیستند، بلکه می‌توانند سبب آرامش و شادی خانواده باشند. پیامبر ﷺ در رفتار با حضرت فاطمه ؑ الگویی عملی از احترام و محبت به دختران ارائه داد. «وَكَانَ إِذَا دَخَلَتْ عَلَيْهِ رَحَبٌ بِهَا وَقَامَ إِلَيْهَا فَأَخَذَ بِيَدِهَا وَقَبَّلَهَا وَأَجْلَسَهَا فِي مَجْلِسِهِ؛ هرگاه فاطمه ؑ بر پیامبر ﷺ وارد می‌شد ایشان به استقبالش می‌رفت، دستش را می‌گرفت و می‌بوسید و در جای خود می‌نشاند» (مجلسی ۱۴۰۳ هـ.ق، ۵۴/۴۳). این رفتار پیامبر ﷺ نشان‌دهنده اهمیت احترام و تکریم فرزند و به‌ویژه دختران در خانواده است.

شادی در خانواده تنها به معنی خنده و شوخی نیست. گاهی صبر و تحمل در برابر مشکلات و به‌ویژه صبر والدین در تعامل با یکدیگر سبب استحکام و نشاط خانواده می‌شود. پیامبر ﷺ در این باره می‌فرماید: «مَنْ صَبَرَ عَلَى سُوءِ خُلُقِ امْرَأَتِهِ أَعْطَاهُ اللَّهُ مِنَ الْأَجْرِ مَا أُعْطِيَ دَاوُدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلَى بَلَائِهِ؛ کسی که بر بداخلاقی همسرش صبر کند خداوند پاداشی مانند پاداش حضرت

داوود علیه السلام به او عطا می‌کند» (مجلسی ۱۴۰۳ هـ.ق، ۳۵۴/۷۶). ایشان در مورد زن نیز که نقش مهمی در ایجاد فضای شاد و آرام دارد در پاسخ به توصیف یکی از اصحاب از همسرش که گفت: «إِنَّ زَوْجَةً لِي إِذَا دَخَلْتُ تَلَقَّيْنِي وَإِذَا خَرَجْتُ شَيْعَتْنِي؛ همسری دارم که هنگام ورودم به استقبال می‌آید و هنگام خروجم بدرقه‌ام می‌کند» (مجلسی ۱۴۰۳ هـ.ق، ۲۳۴/۷۱) فرمود: «إِنَّ لِلَّهِ عُمَلَاءَ وَهَذِهِ مِنْ عُمَالِهِ، لَهَا نِصْفُ أَجْرِ شَهِيدٍ؛ خداوند کارگزارانی دارد و این زن از کارگزاران اوست که نصف اجر شهید را دارد» (مجلسی ۱۴۰۳ هـ.ق، ۲۳۴/۷۱).

۴. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با بررسی سیاست‌های راهبردی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در حوزه خانواده به نتایج ارزشمندی دست یافته است که می‌تواند چراغ راه خانواده‌های معاصر باشد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که سیره نبوی در مدیریت خانواده، رویکردی جامع و چندبعدی دارد که هم‌زمان به ابعاد عاطفی، اقتصادی، تربیتی و معنوی توجه دارد. پیامبر صلی الله علیه و آله با این بیان خانواده که محبوب‌ترین بنای اسلامی است (کلینی، ۱۴۰۷ هـ.ق، ۳۲۸/۵) آن را کانون اصلی تربیت نسل و تعالی جامعه معرفی کرد. ایشان با ترکیب هوشمندانه عدالت و مهرورزی (حر عاملی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۲۳/۲۰) الگوی بی‌نظیری از روابط خانوادگی ارائه داد که هم از سخت‌گیری‌های افراطی پرهیز می‌کند و هم از تفریط‌های مخرب دوری می‌جوید. سه‌رکن اصلی سیاست‌های خانوادگی پیامبر صلی الله علیه و آله عبارت است از: تأکید بر کرامت انسانی (با راهکارهای احترام به والدین، تکریم زنان، محبت به فرزندان؛ تعادل در مسئولیت‌پذیری (با راهکار تقسیم عادلانه نقش‌ها با حفظ حریم‌ها)؛ و ترویج فرهنگ گفت‌وگو (با مشورت، ابراز محبت، حل مسالمت‌آمیز تعارضات).

نکته مهم آنکه پیامبر صلی الله علیه و آله برای تحکیم خانواده، تنها به توصیه‌های اخلاقی بسنده نکرد، بلکه با ارائه راهکارهای عملی مانند تشویق به هدیه دادن (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۸۹/۷۳)، توصیه به ساده‌زیستی (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۲۲۶/۱۶) و تأکید بر عدالت بین فرزندان (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۸۷/۷۵) سیاست‌هایی کاربردی و قابل اجرا در همه اعصار ارائه داد. در عصر حاضر که خانواده با

چالش‌های پیچیده‌ای مواجه است بازگشت به این سیاست‌های راهبردی می‌تواند از افزایش آمار طلاق جلوگیری کند، سلامت روانی اعضای خانواده را تأمین کند، نسلی متعادل و مسئولیت‌پذیر تربیت کند و آرامش و نشاط را به کانون خانواده بازگرداند. به جرأت می‌توان گفت که اجرای این آموزه‌ها، خانواده را از حالت نهادی حقوقی خارج کرده و به آن هویتی معنوی و عاطفی می‌بخشد. همان‌گونه که پیامبر ﷺ فرمود: «بهترین شما کسی است که با خانواده‌اش بهترین رفتار را دارد» (حر عاملی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۱۱۶/۱۴)، پژوهش حاضر نیز نشان می‌دهد که سعادت فردی و اجتماعی در گرو توجه به همین نهاد مقدس است. در پایان، تأکید می‌شود که این سیاست‌ها نه در قالب دستورالعمل‌هایی خشک، بلکه در قالب اصولی انعطاف‌پذیر و قابل تطبیق با شرایط مختلف خانوادگی قابل اجرا هستند. موفقیت در این مسیر، مستلزم عزم جدی اعضای خانواده و همراهی نهادهای فرهنگی جامعه است.

پیشنهادهای کاربردی

- ایجاد پیمان خانوادگی مبتنی بر سیره نبوی شامل: اختصاص زمان روزانه برای گفت‌وگوی خانوادگی، برنامه‌ریزی هفتگی برای فعالیت‌های مشترک تفریحی، تعیین چارچوب‌های اخلاقی مبتنی بر آموزه‌های پیامبر ﷺ؛

- راه‌اندازی صندوق محبت در خانواده: تهیه دفتر ثبت محبت‌ها و خدمات اعضا، اختصاص مکان فیزیکی برای نگهداری هدایای خانوادگی، طراحی سیستم تشویق مبتنی بر قدردانی متقابل؛

- طراحی کارگاه‌های مهارت‌های خانوادگی: دوره‌های آموزشی سه‌سطحی (مقدماتی، متوسط، پیشرفته)، تولید محتوای چندرسانه‌ای با مثال‌های عینی، آموزش مربیان متخصص در سیره نبوی؛

- ایجاد سامانه مشاوره خانواده: خطوط تلفنی مشاوره تخصصی، پلتفرم‌های پاسخ‌گویی به سؤالات، بانک اطلاعات راهکارهای عملی؛

- انجام مطالعات تطبیقی در مقایسه سیره نبوی با جدیدترین نظریات روان‌شناسی خانواده، بررسی آثار اجرای آموزه‌های نبوی در خانواده‌های معاصر و آسیب‌شناسی موانع اجرایی شدن این سیاست‌ها؛

- پژوهش‌های میدانی با رویکرد کیفی و کمی: مطالعه موردی خانواده‌های موفق و پیمایش آثار تربیتی این سیاست‌ها؛

- تولید برنامه‌های نمایشی با الگوهای عملی پیامبر ﷺ در خانواده؛

- راه‌اندازی پویش‌های تبلیغاتی: #خانواده-نبوی و #محبت-تکلیف است؛

- گنجاندن آموزه‌های خانوادگی پیامبر ﷺ در برنامه‌های آموزش پیش از ازدواج؛

- طراحی بازی‌های آموزشی: بازی‌های رایانه‌ای با محتوای خانوادگی؛

- ایجاد تشویق‌نامه‌های خانوادگی: اعطای گواهینامه خانواده نمونه؛

- راه‌اندازی خانه‌های مشاوره محله‌ای: استقرار مشاوران متخصص در محله‌ها.

اجرای پیشنهاد‌های فوق می‌تواند گام مؤثری در تحکیم نهاد خانواده براساس الگوی نبوی باشد.

فهرست منابع

- * القرآن الکریم (بی‌تا). مترجم: الهی قمشه‌ای، محمد مهدی. تهران: دار القرآن الکریم.
- ۱. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ ه.ق). تحف العقول عن آل الرسول ﷺ. محقق: غفاری، علی اکبر. قم: جامعه المدرسین الحوزة العلمیه.
- ۲. بخاری، محمد بن اسماعیل بن ابراهیم بن مغیره (۱۴۲۲ ه.ق). الجامع الصحیح (صحیح البخاری). بیروت: دار طوق النجاة.
- ۳. بیات، حبیب‌الله، و اشعری باقری زاده، محمد (۱۳۹۵). اصول حاکم بر سیره پیامبر اسلام ﷺ در خانواده. نشریه مطالعات اسلامی، ۱۲(۴)، ۳۲-۱۵.
- ۴. بیات، حبیب‌الله، و باقری زاده، ابراهیم (۱۳۹۵). اصول حاکم بر سیره پیامبر ﷺ در خانواده. نشریه پژوهش‌های اسلامی، ۱۰(۳)، ۶۲-۴۵.
- ۵. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ه.ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
- ۶. رضایی، جواد، و نراقی، علی اکبر (۱۳۹۷). بررسی الگوی خانواده سالم در سیره پیامبر ﷺ. نشریه علوم اجتماعی اسلامی، ۱۰(۲)، ۶۸-۴۵.
- ۷. شعیری، محمد بن محمد بن شعیری (۱۳۶۵). جامع الاخبار. نجف: مطبعه حیدریه.

۸. صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه القمی (۱۴۱۳ ه.ق). من لایحضره الفقیه. قم: جامعه المدرسین الحوزه العلمیه.
۹. طباطبائی، محمد حسین بن سید محمد (۱۳۹۰). تفسیر المیزان. تهران: انتشارات علمیه اسلامی.
۱۰. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۳۶۵). الکافی. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۴۰۷ ه.ق). الکافی. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۱۲. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ ه.ق). بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الأئمه الأطهار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۳. مسلم بن حجاج القشیری النیسابوری (۱۴۱۵ ه.ق). صحیح مسلم. بیروت: دار ابن حزم.
۱۴. مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۹۰). حجاب و عفاف از دیدگاه اسلام. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه.
۱۵. مطهری، مرتضی (۱۳۸۸). نظام حقوق زن در اسلام. تهران: انتشارات صدرا.
۱۶. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۲). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۱۷. نوری، حسین بن محمد تقی طبری نوری (۱۴۰۸ ه.ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.
18. Ahmed, L. (1992). Women and gender in Islam: Historical roots of a modern debate. New Haven, CT: Yale University Press.
19. Ainsworth, M. D., Salter, B., Mary C., Waters, E., & Wall, S. (1978). Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
20. Amato, P. R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. Journal of Marriage and Family, 62(4), 1269–1287.
21. Beck, R., & McDonald, A. (2004). Attachment to God: The Attachment to God Inventory, tests of working model correspondence, and an exploration of faith group differences. Journal of Psychology and Theology, 32(2), 92–103.
22. Bem, S. L. (1981). Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. Psychological Review, 88(4), 354–364.
23. Bianchi, S. M., Robinson, J. P., & Milkie, M. A. (2006). Changing rhythms of American family life. New York, NY: Russell Sage Foundation.
24. Bowlby, J. (1988). A secure base: Parent – child attachment and healthy human development. New York, NY: Basic Books.
25. Chapman, G. (2015). The 5 love languages: The secret to love that lasts. Chicago, IL: Northfield Publishing.
26. Cherlin, A. J. (2004). The deinstitutionalization of American marriage. Journal of Marriage and Family, 66(4), 848–861.
27. El Guindi, F. (1999). Veil: Modesty, privacy, and resistance. Oxford, UK: Berg Publishers.
28. Esposito, J. L. (1998). Islam and politics. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
29. Giddens, A. (2006). Sociology (5th ed.). Cambridge, UK: Polity Press.
30. Gottman, J. M. (1999). The seven principles for making marriage work. New York, NY: Crown Publishers.
31. Gottman, J. M. (2014). What makes love last? How to build trust and avoid betrayal. New York, NY: Simon & Schuster.

32. Gottman, John M. (1999). *The marriage clinic: A scientifically based marital therapy*. New York, NY: W. W. Norton & Company.
33. Kirkpatrick, L. A., & Shaver, P. R. (1990). Attachment theory and religion: Childhood attachments, religious beliefs, and conversion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29(3), 315– 334.
34. McLanahan, S., & Bumpass, L. (1988). Intergenerational consequences of family disruption. *American Journal of Sociology*, 94(1), 130– 152.
35. Spellberg, D. A. (1994). *Politics, gender, and the Islamic past: The legacy of A'isha bint Abi Bakr*. New York, NY: Columbia University Press.
36. Wadud, A. (1999). *Qur'an and woman: Rereading the sacred text from a woman's perspective*. Oxford, UK: Oxford University Press.